

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Інститут повітряного і космічного права НАУ

У даній статті досліджується становлення та розвиток інституту зобов'язання в римському праві.

Важливим інститутом зобов'язального права в сучасному цивільному законодавстві України є договірні та позадоговірні зобов'язання. Аналіз підрозд. 2 розд. III книги 5 ЦК України від 1 січня 2004 р. показав, що істотний вплив на вітчизняне законодавство має римське приватне право, яке розробило ефективну систему зобов'язальних правовідносин. Це підтверджує необхідність вивчення та дослідження правових інститутів римського права в даному напрямку, без якого неможливе подальше вдосконалення та розвиток позадоговірних зобов'язань у вітчизняному законодавстві.

Дослідженням інституту зобов'язань в римському праві займалися багато вітчизняних та зарубіжних науковців, які виробили та сформулювали цілу систему загально визначених формальних понять, правових ідей та теорій, що проливають світло на визначення правового статусу та ролі цих зобов'язань у Стародавньому Римі [1]. Проте предметом їхньої тривалої дискусії стало питання первинності зобов'язань, які, в свою чергу, виникали як на основі договору, так і з делікту (правопорушення). Науковці до цього часу не дійшли до спільного знаменника в спірному питанні, оскільки кожний із них висуває цілу низку аргументів на користь тієї чи іншої гіпотези.

Метою даної статті є спроба визначення правової природи зобов'язань в римському праві, а також дослідження процесу розвитку і становлення інституту зобов'язань в праві Риму.

Постановка мети опосередковує виконання відповідного завдання, а саме: визначити та проаналізувати генезу формування зобов'язань в Стародавньому Римі; виявити концептуальні підходи щодо визначення правової природи зобов'язань в римському праві.

У процесі дослідження інституту зобов'язань було використано ряд методів. Так, метод порівняльного аналізу дав можливість з'ясувати особливість зобов'язань на різних етапах їхнього розвитку. Історичний метод використано для встановлення закономірностей і тенденцій розвитку зобов'язань в римському праві. Застосування формально-логічного методу дало змогу визначити правову природу інституту зобов'язання в Римі. Важливість даного інституту полягає в тому, що

він регулює досить широке коло суспільних відносин, пов'язаних з сферою виробництва та цивільного обігу. В основі будь-якого зобов'язання, на думку проф. О. А. Підпригори, є “певна поведінка зобов'язаної особи, її позитивні чи негативні дії” [2, 248].

Погляди вітчизняних та зарубіжних вчених-романістів з приводу підґрунтя виникнення зобов'язань в римському праві розділились на декілька напрямів. Одні науковці дотримуються теорії зміст якої полягає в тому, що зобов'язання в римському праві виникло на основі незаконного акту – делікту [3].

Водночас італійський вчений Дженнаро Франчозі вважає, що договірні і позадоговірні зобов'язання в римському архаїчному суспільстві співіснували паралельно [4, 400]. Разом з тим, його співвітчизник Чезаре Санфіліппо зайняв сторонню позицію у цій дискусії: “...ми не станем здесь занимать какой-либо определённой позиции по ставшему поводом для оживлённейших дискуссий по вопросу о том, возникло ли впервые римское обязательство из “законного акта” (из сделки)” или, напротив, из “незаконного акта” (из “деликта”)” [5, 212-213].

Доволі аргументовану точку зору, з приводу спірного питання, запропонували відомі македонські вчені Пухан Іво та Поленак-Акімовська Мір'яна. Вони слушно зауважують, що приватні делікти не завжди були джерелом зобов'язань. Так, в архаїчний період у випадку посягання на інтереси інших осіб, якщо потерпілий і деліквент належали до різних суспільних груп, діяв принцип таліону. Відповідно в період застосування помсти за вчинені делікти не надавали права потерпілому вимагати відшкодування зазнаних збитків, або виплати штрафу. Наслідком деліктів було виникнення не зобов'язань, а помсти [6, 275]. Аналогічної точки зору дотримується Д. В. Дождєв, він наголошує на тому, що не кожну гіпотезу особистого підпорядкування потрібно розглядати як зобов'язання [7, 474].

У римській державі в архаїчний період (753–367 рр. до н. е) правопорушення скоєне злодієм, якого було ввіймано на місці злочину, приводило до безпосереднього його підпорядкування потерпілій стороні. Правопорушення не створювали зо-

бов'язання, а приводили лише до покарання, як-от: діяв принцип таліону за нанесення тілесної шкоди, вбивство за грабіж, підпал, нічну потраву нічних посівів, крадіжку в нічний час тощо.

У письмових джерелах римського права передбачалась відповідальність за вчинення злочинів, проте особливістю такої відповідальності було те, що вона мала виключно фізичний характер. Потерпілий не мав права на матеріальне відшкодування заподіяних йому збитків, тому можна вважати, що і зобов'язальних правовідносин, як таких, між ним і правопорушником не виникало. Аналіз спеціальної юридичної літератури, предметом дослідження якої було визначення первинності зобов'язань з договору чи/або з правопорушення, дає мотивовані підстави вважати, що:

- договірні зобов'язання виникли та набули відповідного практичного застосування раніше позадоговірних зобов'язань;

- початково правопорушення не були правовою підставою для виникнення будь-яких зобов'язань, оскільки правопорушення на ранньому етапі розвитку римського неписаного права не мали зобов'язального характеру.

Першим кроком у формуванні деліктних зобов'язань було застосування примирного договору – композиції. Відповідно до цього договору, потерпіла сторона відмовлялася від кровної помсти, а деліквент обіцяв надати певне матеріальне зобов'язання. Проте підставою для виникнення зобов'язання є не безпосередньо сам делікт, а договір про примирення, тому в даному випадку не варто говорити про виникнення позадоговірних зобов'язань. За умови не досягнення компромісу між сторонами деліктних правовідносин діяв принцип кровної помсти.

Наступним етапом у процесі становлення позадоговірних зобов'язань була заборона кровної помсти на підставі правових норм, а також встановлення матеріальної виплати, яку повинен здійснити правопорушник чи деліквент на користь потерпілої сторони. Виникнення зобов'язань у даному випадку пов'язано із скоєним делікту і не потребувало досягнення певної угоди між суб'єктами відповідних правовідносин.

У цього часу ми можемо розглядати делікт як керело позадоговірного зобов'язання, що існує римському приватному праві поряд з договірними зобов'язаннями. На формування двох головних джерел виникнення зобов'язань у римському праві прямо вказує юрист Гай, що основний вид зобов'язань зводиться до двох видів, а саме: кожне зобов'язання виникає або із контракту,

або із делікту. Таку періодизацію Гай називає основною, вказуючи на її значимість, або ж, можливо, на первинність [8, 209].

На нашу думку, запропонована періодизація відображає початковий етап в розвитку систематизації зобов'язальних правовідносин, тому не дає повної і вичерпної інформації про види існуючих зобов'язань. Відповідний розподіл зобов'язань, ймовірно, відбувся в середині першого століття до н. е. і відповідав поділу персональних позовів на майнові та штрафні.

Всі ситуації, пов'язані із виникненням зобов'язань на основі правомірних дій (що не пов'язані з деліктами), об'єднуються терміном *contractus*. Останній є актом, що виникає в результаті вільного співробітництва суб'єктів, направлено на встановлення особистого зв'язку, врегульованого нормами права.

Це є додатковим підтвердженням того, що спочатку зобов'язальні правовідносини пов'язувалися з договірними відносинами і всі випадки правомірних зобов'язань зараховувались до договірних. Головним критерієм класифікації зобов'язань був їх розподіл на правомірні та неправомірні.

У письмових джерелах римського права термін *contractus* використовувався до зобов'язань, що виникають на підставі правовідносин, не пов'язаних з договором, як-от: ведення чужих справ без доручення, заповідальний відказ, спільна власність, опіка тощо.

Наступним етапом формування визначення зобов'язань є їх розподіл на три категорії: з контракту, з делікту, з різного виду підстав.

Подаючи перелік випадків зобов'язань з різних видів підстав, Гай називає ведення чужих справ без доручення, опіку, відмову по заповіту із зобов'язальним ефектом [7, 478]. Чи був цей перелік вичерпним – невідомо. В іншому творі Гая ми знаходимо аналіз зобов'язання з підстав виплати не заборгованого, яке він відділяє від договірних правовідносин [9, 416].

Цей вид позадоговірних зобов'язань має дещо відмінну природу від трьох попередніх – підставою його виникнення є неправомірні дії, що не відносяться до деліктів. Позадоговірні відносини, що виникали із сплати не заборгованого, незважаючи на їх виникнення на підставі неправомірних дій, ми також можемо віднести до категорії зобов'язань з різного виду підстав.

Остання категорія зобов'язань утворюється шляхом виокремлення із договірних правовідносин. Ймовірно, що це пов'язано із зміною розуміння терміну *contractus* – відбувається його звуження, він трактується, виключно, як згода між двома

сторонами, досягнута в певній, чітко визначеній, формі.

Отже, не без підставним буде твердження того, що відбувається формування двох категорій позадоговірних зобов'язань: одна з них пов'язана з класичними правопорушеннями-деліктами, а інша з правомірними діями позадоговірного характеру.

Подальший розвиток зобов'язальних відносин, не пов'язаних договором між сторонами, спонукає до спроби проведення більш досконалої систематизації. Коли юрист Гай вказував на інші види підстав, він констатував факт існування зобов'язань, що з одного боку не є договірними, а з другого – не можуть бути віднесені і до деліктів. Водночас в Інституціях Юстиніана відбувається подальше вдосконалення систематизації зобов'язань, де джерела зобов'язальних правовідносин поділяються на чотири категорії: з контракту (*ex contractu*), ніби з контракту (*quasi ex contractu*), з делікту (*ex delicto*), ніби з делікту (*quasi ex delicto*) [4, 354].

Незважаючи на таку недосконалість і відсутність чіткості визначень нових понять, на відміну від договорів і деліктів, важко не помітити деякі позитивні фактори. На основі цього розподілу відбувається повне трактується, виключно, як такі, що виникли на підставі договору.

Всі інші зобов'язальні правовідносини, що залишилися за межами класичного розподілу, почали розглядатись, як нові категорії позадоговірних

зобов'язань.

Розподіл зобов'язань на чотири частини закріпився на тривалий час в правових системах Західної Європи і повторюється в Кодексі Наполеона 1804 року. Це підтверджує повноту і доцільність такого поділу, в якому простежується виділення нових категорій, що не пов'язані з договірними відносинами.

Отже, аналіз спеціальної юридичної літератури дає змогу стверджувати таке.

1. Процес формування позадоговірних зобов'язань був доволі тривалим, оскільки безпосередньо пов'язаний з утворенням та розвитком римської держави.

2. Договірні зобов'язання виникли та набули відповідного практичного застосування раніше позадоговірних зобов'язань.

3. Початково правопорушення не були правовою підставою для виникнення позадоговірних зобов'язань.

4. Із заборонаю кровної помсти та встановленням матеріальної виплати, на підставі правових норм, делікт стає джерелом позадоговірних зобов'язань.

5. З розподілом зобов'язань на три види (з контракту, з делікту, з різного виду підстав) відбувається формування двох категорій позадоговірних зобов'язань: одна з них пов'язана з класичними правопорушеннями-деліктами, а інша – з правомірними діями.

Література

1. *Новицкий И. Б.* Основы римского гражданского права. Учебник для вузов. Лекции. – М.: Изд-во “Зерцало”, 2000. – С. 216-225; *Иоффе О. С., Мусин В. А.* Основы римского гражданского права: Изд-во ЛГУ. – 1974. – С. 90-140; *Макарчук В. С.* Основы римского частного права. Навч. посібник. – Вид. 2-е, доп. – К.: Атіка, 2003. – С. 214-224 та ін.
2. *Підпригора О. А.* Римське приватне право: Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів: Вид. 3-є, перероб. та доп. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2001. – 440 с.
3. *Харитонов Е. О.* Основы римского частного права. – Ростов н/Д.: Изд-во “Феникс”, 1999. – С. 197; Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. – М.: Юриспруденция, 2002. – С. 424.
4. *Франчози Дж.* Институционный курс римского

права / Перевод с итальян.; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2004. – 428с.

5. *Санфилиппо Чезаре.* Курс римского частного права: Учеб. / Под ред. Д. В. Дождева – М.: Изд-во БЕК, 2002. – 400 с.

6. *Пухан Иво, Полиненак-Акимовская Мирьяна.* Римское право. Пер. с макед. д. ю. н. проф. В. А. Томсинова и Ю. В. Филиппова / Под ред. проф. В. А. Томсинова. – М.: ИКД “Зерцало”, 2003. – 448 с.

7. *Дождев Д. В.* Римское частное право: Учебник для вузов / Под ред. акад. общ. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2004. – 784 с.

8. *Римське право (Інституції).* – Х.: “Одіссей”, 2003. – 228 с.

9. *Римское частное право: Учебник / Под ред. ф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского.* – М.: Юриспруденция, 2002. – 448 с.

Ю. А. Задорожний

Становление и развитие Института поручительства в Римском праве.

В данной статье исследуется вопрос становления и развития института поручительства в Римском праве.